

Több mint könyvtáros

Esaias Leuker I. Miksa
bajor herceg szolgálatában

Almási Gábor

Az ismeretlenség homályából Esaias Leuker (c. 1580–1627) csak nemrég lépett elő. Egy, a Bajor Állami Könyvtárban található kézirat alapján Leonard Horsch végigtekintette, mi változott a hercegi könyvtárban, miután 1617-ben I. Miksa bajor herceg (1573–1651) könyvtárossá választotta Leukert.¹ E tanulmányban arra keresem a választ, hogy ki volt Leuker, és mit lehet róla tudni túl a néhány évre kiterjedő könyvtárosi tevékenységén.

Hogy Miksa egészen 1617-ig várt a könyvtár rendbe szedésével, annak valószínűleg az volt az oka, hogy figyelemmel akart lenni a tiszteletteljes, de hanyag könyvtárosra, Christoph Gewoldra, és a szintén idős és szintén hanyag könyvtári felügyelőre, Hans Georg Herwartra.² Bár mindketten még az apja, V. Vilmos embereinek számítottak, az részben már Herwartnak volt köszönhető, hogy 1597-ben sikerült Miksának az apját (miután csődbe vitte az államot) lemondatnia.³ Ráadásul Herwartnak nemcsak az udvarban volt magas a renoméja, hanem a tanult nyilvánosság előtt is: mint amatőr csillagász sűrű levelezésben állt Johannes Keplerrel, de más tudós nagyságokkal is közvetlen kapcsolatban volt.

1617 végén, miután Gewold amúgy is a visszavonulás mellett döntött, Miksa elhatározta, hogy végre rendet tesz a könyvtárban, és egyben le is zárja a nyilvánosság előtt. Ezentúl nemhogy tudósok, de udvaroncok számára sem engedélyezték, hogy csak úgy kényükre-kedvükre könyveket kölcsönözzenek vagy bejárják-

¹ HORSCH 2017. München, BSB Cbm 207/II. Horsch Leukernek csak a könyvtárosi tevékenységét kutatja. E tanulmány egy megjelenés előtt álló cikkemre támaszkodik: ALMÁSI 2026.

² GEWOLD csak 1607-ben lép hivatalba. Herwart viszont marad haláláig (1622-ig) felügyelő. Gewoldra DÜRRWÄCHTER 1904; Herwartra BEHRINGER 1997, 250–257; mindkettőjükre DOLLINGER 1968.

³ DOLLINGER 1968, 46–50.

janak: „Die bibliothec gehört nit für Diener”, írta mérgesen Leukernek, miután új könyvtárosa fényt derített a korábbi visszaélések mértékére.⁴ Nincs több felelőtlen könyvkölcsönözgetés, mint Herwarték idején, sőt a kinnlevő könyveket is vissza kell szerezni vagy újra kell vásárolni. Miksa ugyan a szabályokat elviekben már 1607-ben, Gewold megbízatásakor lefektette, azoknak azonban kevés fogantja volt. Hiába kötötte ki, hogy helyben csak a könyvtár felügyelőjének engedélyével, távolból pedig csak a herceggel lehet könyveket kölcsönvenni.⁵ Arra, hogy ezt az elvet mennyire nem tartották be, már 1611-ben rá kellett jönnie, amikor kiderült, hogy – a katalógusban nyilván feltüntetett – általa kívánt Sextus Empiricus (!) és Ptolemaiosz kötetek hiányoztak. Amikor 1618 elején Esaias Leuker a hiánylistával szembesítette, a korábbi feltételeket a herceg kiegészítette azzal, hogy ezentúl a helyi kölcsönzés is csak a könyvtár tíz méteres körzetén belül lesz lehetséges: a könyveket csak a (tűzveszély miatt) fűtetlen könyvtár mellett, a *stüblében* lehetett megtekinteni. A kölcsönzés Leuker idején gyakorlatilag kivétellé vált. 1618 után a kölcsönzők között feltűnik például a titkos tanácsos, Wilhelm Jocher, aki később Leukerrel közösen szerkeszti meg a híres *Anhaltische geheime Cantzley* című propagandairatot (Jocher néhány a munkáját segítő történelemkönyvet visz haza), vagy a herceg bizalmát maximálisan élvező néhány helyi jezsuita, de legfőképpen maga a herceg és a neje, akiknek a kölcsönzését Leuker a könyv jelzetével együtt szintén gondosan feltünteti. A könyvtár Miksáé, de a rend őre Leuker, aki a 14 általa készített könyvlista egyikében éppen a hercegi dolgozóban található könyveket veszi számba.⁶

Jellemző, hogy amikor 1611-ben Herwart azzal védekezik, hogy a szigorúbb kölcsönzési szabályok következtében kevesebb nyilvánosságot fog élvezni a könyvtár, Miksa a levél margóján lakonikusan megjegyzi, hogy éppen erről van szó („eben darumb thuet mans”).⁷ Miksa alappremisszája minden jel szerint az volt, hogy a könyv tudás, a tudás pedig hatalom – legalábbis a hatalom, illetve a sikeres propaganda eszköze, vagyis jó lesz gondosan őrködni felette. Szemben az alapító atyával, V. Albert herceggel, Miksa idején a könyvtár már nem elsősorban a hercegi reprezentációt szolgálja. Az új épület, ahová apjával szembenelve a könyvtárat átköltözteti, kisebb és kevésbé tekintélyes, bár még így is jóval nagyobb a bécsinél, és megfelel a funkciójának.⁸

⁴ HORSCH 2017, 340, 2. j.

⁵ HORSCH 2017, 351. mellett lásd a BSB Cgm 2210 jelzetű, Gewold levelezését tartalmazó kódexet is, amelyben Miksának jó néhány, a könyvtár állapotát illető felelősségre vonó levele is olvasható 1618-ból.

⁶ HORSCH 2017, 356–357.

⁷ *Uo.*, 351; BSB Cbm 207/II, 5r.

⁸ MOLINO, ZEDELMAIER 2015, 296.

Miksa a könyvtár legértékesebb részének valószínűleg a történelemkönyveket tekintette. Egyedül ezekkel, illetve más történeti dokumentumokkal lehetett ugyanis meggyőzően alátámasztani, hogy a Wittelsbachoknak legalább annyi joguk van a választófejedelmi címre, mint a Rajnai Palotagrófságnak sőt, akár a császári címre is jelölhető, hiszen IV. Lajos személyében már volt Wittelsbach-házból választott német-római császár (akit nem mellesleg szabályosan választottak és a pápa jogtalanul átkozott ki), vagy hogy Bajorország a katolikusság területén is élen jár, amire a bajor szentek története a legfőbb bizonyíték. A háború kitörése előtt nagyjából e témák köré csoportosultak a Miksa által megrendelt történeti és propagandaművek.⁹

A könyvtár kétes fontosságát jelzi, hogy miután Miksa 1598-ban Wolfgang Prommert, a kiváló idős könyvtárost nyugdíjazta (aki a 18000 darabos könyvtárlományt többféle szempontból is katalogizálta), az intézményt végül két titkos tanácsosára bízta. Igaz, műveltség szempontjából Gewold (aki Miksa dinasztikus céljai érdekében több történeti-jogi művet is írt) és a polihisztor Herwart az udvar legkiválóbbjai közé számítottak, nem igazán a könyvek őrzése volt a legfőbb gondjuk. Miért remélt Miksa radikális változást e téren Leuker kinevezésével? Az egyetlen épkézláb válasz, hogy Leukerben valószínűleg kicsit jobban megbízott. Leuker fiatalabb volt, felemelkedését egyedül Miksának köszönhette, és hál istennek nem ápolt szoros kapcsolatokat a művelt Európával, mint Herwart, aki távoli tudósoknak is adott kölcsön.

Ki volt tehát Esaias Leuker? Előrebocsáthatom, hogy nem könyvtárosi tevékenysége, nem is humanista műveltsége, hanem leginkább politikai, tanácsosi és írói tevékenysége miatt gondoltam, hogy érdekes lehet megemlékezni róla. Ráadásul, mint látni fogjuk, Magyarország, illetve Bethlen Gábor szempontjából is fontos figura.

A bajor udvar egyik kiváló kutatója, Heinz Dollinger szerint Leuker egy Augsburgba bevándorló közép-német lutheránus aranyműves családból származott, és viszonylag fiatalon elárvult. Az első biztosan rá vonatkozó adat 1608-as: Leuker Sienában beiratkozik az egyetemre, de már mint *iur. utr. dr. protonotarius apostolicus*. Vagyis nem azért jegyzi be magát a matrikulába, mert komolyabb tanulmányokra készül, hanem az utókor végett. Mindkét jog doktoraként, ráadásul pápai írnokeként további tanulmányokra már nem volt szüksége. Ekkora tehát már konvertált, sőt a pápai udvari karrier gondolatával is eljátszott. A bajor udvarhoz 1609-ben 150 forintos fizetéssel csatlakozott udvari titkárként és tanácsosként, de 1612-re már titkos tanácsos évi 350 forinttal, 1614-re már

⁹ ALMÁSI 2026.

500-at keres, 1617-ben pedig már az 1000 forintos csúcspozíciót kapja.¹⁰ Éppen elegendő tehát ahhoz, hogy a könyvtárat is a nyakába lehessen sózni.

1617 előttről két emlékünkn van Leukerről. 1612-ben már titkos tanácsosként egy jogásztársával együtt kivizsgálja egy hírhedt boszorkányüldöző bírónak az ügyét. Ítéletük értelmében a bírót azonnal le kell csukni. Az eset rávilágít az udvaron belüli törésvonalakra, arra, hogy a boszorkányok teljes kiirtása mellett kardoskodó „zélóták” élén álló udvari kancellár intenzív lobbizását az udvar józanabbik, „politikus” felének végül sikerül megállítania és a bíró kivégzésével példát statuálnia. Az ügyet számtalanszor újratárgyalták, az ingolstadt egyetem véleményét kétszer is kikérték (az mindkét esetben a zélóták ellen foglalt állást), de a sok fellebbezés és külföldi intervenció ellenére Miksa végül engedélyezte a bíró kivégzését. Leukert tehát felvilágosult kollégái (Gewold, Herwart, Jocher és Joachim Donnersberger) tolták előre pajzsként.¹¹

Miksa egy évvel később már Svájcba küldi Leukert, azzal, hogy a francia tengeri sóval szemben a bajor só eladását szorgalmazza.¹² Missziójáról Leuker 1615-ben emlékezik meg, amikor újfent fizetésemelést kér. Kérelmét valószínűleg a boszorkányüldöző kancellár (Johann Simon Wangnereckh) bírálja el, aki szerint a tehetséges Leukerrel az a baj, hogy túl sokat beszél, és mindenbe beleüti az orrát: „etwas zu curios, auch in der canzley vnnd sonst Sachen, die ime nit anbeuolchen, oder nur gewissen personen anuertraut ist, wissen, sehen, vnnd durchsuechen wollen”. Márpedig az efféle túlbuzgóság és szószátyárság („vberflissig, vndienstlich, weitleuffig discuirn, disputirn vnnd conuersirn”) egy titkos tanácsosnak nem éppen válik az előnyére.¹³

Miksa, mint Leuker fizetésén is látható, fittyet hányt a kancellári véleményre. Sőt, Leuker sokrétű tehetségét és nyelvtudását további külföldi küldetéseken is kamatoztatta. Már „könyvtárosként” Leuker első fontos útja 1620 tavaszán, Brüsszel és Párizs érintésével Madridba vezetett.¹⁴ Az út célja a választófejedelmi cím megszerzésének, illetve a cseh felkelés ellen készülődő háború támogatásának a biztosítása volt. E fontos feladat ellenére Leuker nem mint követ, hanem mint ügynök utazik. A követi ranghoz valószínűleg nem volt meg a származása, Miksa pedig szívesebben dolgozott egy megbízható, tehetséges és olcsó diplomatával, mint egy önjáró, félművelt és drága nemesemberrel. Itt jegyezzük meg, hogy a szintén egyetemi végzettségű Miksa nemcsak műveltségé-

¹⁰ DOLLINGER 1968, 391.

¹¹ BEHRINGER 1997. Később a megfogyatkozott zélótákat erősíti a híres jezsuita Adam Contzen is, akit 1624-ben hívnak Münchenbe Miksa gyóntatójának.

¹² DOLLINGER 1968, 391–392.

¹³ *Uo.*, 392.

¹⁴ BREYER 1812.

vel, mindenre kiterjedő ügybuzgóságával, önfegyelmével és rendkívüli szorgalmával (illetve bizalmatlanságával) járt elől, hanem szigorú fiskális politikájával (szűkmarkúságával) is, ami apja államcsődje után viszonylag érthető. Leuker először járt olyan külföldi udvarokban, amelyek teljesen másféle logika mentén működtek. Madridban, írta szörnyülködve, az államot inkább valamiféle csoda (*miraculum*) vagy isteni elrendelés révén kormányozzák („durch sondere göttliche Disposition”), mint az államrezon (*rationes status*) mentén.¹⁵ Ráadásul a főinkvizítornak, III. Fülöp domonkos gyóntatójának (Luis de Aliagának) túlzott befolyása van a királyra. A helyzet Leukert arra emlékezteti, amikor Magyarországot egykor egy szerzetes kormányozta, melynek következtében az ország jobbik fele a kereszténység számára örökre elveszett, a katolikus vallás pedig csak helyyel-közzel maradt fenn.¹⁶

Az uralkodónak szóló leveleibe Leuker néha történeti példákat is beleszó: a kulcsgondolat a jó lehetőség gyors és határozott megragadása, a válságok orvoslása („dem Uibel ex fundamento remediren”).¹⁷ Politikai szótára egybeesik Miksáéval, amelyben olyan – machiavellisták által bevezetett – fogalmak állnak, mint az *occasio*, a *prestezza* és a *remedia*.¹⁸ Minderre példa Bethlen Gábor, akivel szemben a késlekedés csak arra jó, hogy Bethlennek ideje legyen újra megerősödni. Leuker elmagyarázza a spanyoloknak, hogy a magyarokban (vagyis Bethlen béketárgyalásaiban) nem szabad megbízni, és a legjobb akkor támadni, amikor fegyverszünetekkel akarják az időt húzni.¹⁹

Madridban Leuker percek alatt tekintélyes pártfogókra talál, és beépül az udvarba. Egy idő után beköltözik egy, a szerepéhez méltó házba, és a fogát szívó Miksának megpróbálja elmagyarázni, hogy minimális reprezentáció nélkül a dolog nem tud működni, ráadásul a fogadóban bérelt szobáját a hatóságok zaklatásszerűen, állandóan ellenőrizték, hogy a tolvajokról már ne is beszéljen.²⁰ Madridi missziója sikeresnek mondható, a császár állandó követe, Hans Khevenhüller is csupa jókat ír róla. Nem tudjuk, Miksa mivel jutalmazza a csak több hónapos késéssel visszatérő Leukert, akit sürget, hogy könyvtárosi állását mielőbb vegye fel, de hamarosan új feladatot bíz rá.²¹

¹⁵ Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 22. *Uo.*, 79.

¹⁶ Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 29. *Uo.*, 88.

¹⁷ Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. április 2. *Uo.*, 98.

¹⁸ Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 16., 29. és április 14. *Uo.*, 70–71, 82, 85, 112.

¹⁹ *Uo.*, 75–77.

²⁰ *Uo.*, 151–154.

²¹ I. Miksa herceg Leukernek, Dillingen, 1620. július 6. *Uo.*, 194.

1620 nyarán Prága felé menetelve az apja tanácsára Miksa felkéri egyik titkos tanácsosát, Johann Mändlt, hogy hadinaplót vezessen. Miután azonban Mändl 1620. szeptember végén súlyosan megbetegszik („hic ego coepi morbo Hungarico ceu Caphalico in nostris castris passim grassante aegrotare” – írja személyes naplójába), a munkát az addigra már „megkerült” Leukernek kellett átvennie.²² Leuker nemcsak tovább vezeti a naplót, hanem a Fehér-hegyi csata után azt könyvvé formálja, és gondoskodik latin és német nyelvű kiadásáról. A napló Miksa haditetteinek bemutatásán túl a bajor fellépés legalitását is bizonyítja.²³

Miközben Leuker a naplón dolgozott, egy másik feladat is megtalálta. Jocherrel együtt, akinek főszerep jutott a menekülő kálvinisták szellemi vezére, Anhalti Keresztély Prágában hagyott levéltárának a megszerzésében, át kellett néznie a hatalmas irattárat, és belőle egy értelmes, a kálvinistákra terhelő szövegegyüttest kellett összeállítania. Ez volt a fenn már említett, számos kiadásban megjelenő és hosszú éveken át tartó pamfletháborúhoz vezető *Fürstliche Anhaltische geheime Cantzley* (1621).²⁴ A munka az eredeti forrásokat szelektálva, részlegesen, a kontextusából kiragadva és egy célzatos narratívába összefűzve prezentálta. Éppen Leuker jegyzeteiből tudjuk, hogy Miksa eleinte viszonylag szabad kezet hagyott nekik mint szerkesztőknek. Nem úgy, mint a hadinapló esetében, amikor a feljegyzéseket rendszeresen ellenőrizte, sőt latin kiegészítésekkel, illetve német szerkesztői utasításokkal is ellátta, most Miksa megelégedett a kivágott idézetek ellenőrzésével, bár a vége felé már egyre többször az eredeti dokumentumokat is kikérte, hogy azokat a könyvvel összevesse.²⁵

Jocher és Leuker becsületes, de kissé sóatlan, a tárgyilagosság látszatára törekvő munkájánál többet is ki lehetett hozni a megszerzett iratokból. A feladatra Miksa a legtehetségesebb propagandistáját, a jezsuita kollégium rektorát, Jakob Kellert kérte fel, akinek szarkasztikus stílusa, retorikai felkészültsége és nyelvi leleményessége felülmúlta a tanácsosokét. Keller munkáját most is és a későbbiekben is Leukernek kellett kisegítenie. Az eredmény a közösen írt *Secreta secretorum Calvino-Turcica* (1621) volt, ahol Leukernek a jelek szerint a segédíró és a kisegítő levéltáros feladata jutott.²⁶ A könyv főszereplője Bethlen Gábor, olyannyira, hogy a tatár kánhoz írt híres levelét latin fordításban, margójegyzetekkel ellátva a szövegbe illesztve közlik. Bethlen a kálvinista szövetség mételeyének, romlottságának és törökösségének a megtestesítője. A munka

²² ALMÁSI 2026.

²³ *Expeditionis in utramque Austriam & Bohemiam, Ephemeric...* (Monachii, Sadelerus, 1621).

²⁴ KOSER 1874.

²⁵ *Uo.*, 7.

²⁶ Keller és Leuker szerzőségéhez ALMÁSI 2013, 336, 339; ALMÁSI 2026.

fő üzenete, hogy a kálvinista szövetségeket csak és kizárólag egyéni hatalmi érdekeik mozgatják, és céljaik elérésében semmilyen erkölcsi vagy vallási skrupulus nem akadályozza őket.

Anhalti Keresztély levéltárának a megkaparintása csak az egyik nagy fogása volt ezeknek az éveknek. Heidelberg 1622-es elfoglalásával nemcsak a Bibliotheca Palatina rendkívül értékes több mint 8000 kötete jut a bajorok kezére, hanem a palotagrófság egy halom hivatalos irata és levelezése is, amelyeket újfent fel lehetett használni propagandacélokra. 1622 októberében a puszkapor elültével Leuker azonnal megjelenik Heidelbergben. Mivel a könyvekre a pápa már a nyár folyamán sikeresen rátette a kezét, Leukert elsősorban az ott hagyott eredeti dokumentumok érdeklik. Miksa ugyan egy darabig reméli, hogy a könyvek közül is lehet majd legalább mazsolázni és a dinasztikus szempontból érdekesnek tűnő darabokat a pápa elől elorozni, erre elviekben (bár ez kissé nehezen hihető) végül nem nyílik lehetősége. Meg kell elégednie azzal, hogy a Rómába küldött példányokba beleragaszthatja az őt háborús hősként feltüntető ex librisét.

Leukernek így is éppen elég dolga akadt a kéziratok átnézésével és kivonatolásával.²⁷ Munkája eredményeképp nemcsak a kálvinisták szövetségrendszerét, háborús terveit és reményeit sikerült jobban átlátni, hanem Bethlennek a Nyugat török általi leigázására szőtt „legelvetemültebb” terveiről is új bizonyítékok kerülnek elő (más kérdés, hogy ezeket maga Bethlen mennyire gondolta komolyan). Ezek az információk (és Bethlen erre vonatkozó levelezése) mindeddig ismeretlenek maradtak a magyar kutatás számára. Ami ennél is érdekesebb: Leuker azt is meg tudja állapítani, hogy Bethlenék levelei milyen ügynökökön keresztül utaztak. Innen már csak kis lépés volt meggyőzni az illetőket, hogy kétfelé dolgozzanak. 1623 tavaszától a bajoroknak Bethlen szinte minden lépéséről naprakész információik vannak, és ezek a csatornák még Leuker későbbi bécsi kiküldetése alatt is virágoznak.

Leuker tehát elsősorban politikai tanácsadó, diplomata és propagandista maradt. Az 1617-ben megkezdett könyvtári naplója néhány év múlva félbeszakad. Igaz, közben lesz egy érdekes segédkönyvtárosa, az egyiptomi kopt származású Josephus Abudacnus, egy arabul és törökül is tudó európai híresség, akire a keleti kéziratok katalogizálását bízta, de Abudacnus munkájáról keveset tudunk, és 1622-ben már bizonyosan Bécsben van.²⁸ 1623-ban Leukerről már az a hír járja Münchenben, hogy aki el akarja intézni Miksánál az ügyét, annak elsősorban őt kell megkennie.²⁹ Miksa megbecsülésének a jele, hogy 1625-től

²⁷ RITTER 1895.

²⁸ HAMILTON 2006, 131–132.

²⁹ HORSCH 2017, 352.

Bécsbe küldi. Távozása előtt Leuker a gondosan elrendezett, protestánsoktól összeherdált titkos levéltárának egy részét a jezsuitákra bízta, hogy ezúton is segítse Keller munkáját, a másik felét anyósánál hagyja.³⁰

Bécsbe Leuker újfent csak ügynökként érkezik (hivatalos feladata pénzügyi kérdések intézése lenne), de kommunikációs képességei ismét hamar a csúcsra röpítik. Sűrű és részletes levelei a kor eseményeinek egyik legkiválóbb forrásai. A szószátyárság vádja azonban vele marad. Amikor Miksa felveti, hogy Leuker a rábízott titkokat nem eléggé őrzi, hosszú mentegetőzése a legkevésbé sem tűnik meggyőzőnek.³¹ Leuker állítja, hogy a hírek Bécsben fénysebességgel terjednek, percek alatt visszahallja az utcán azt, amit imént titokban a császárral közölt, és előfordul, hogy négy nap alatt kinyomtatnak egy, az udvarba befutó titkos jelentést. Miksa mérget vehet rá, hogy a titkokat csak a megfelelő helyen és személyeknek adja át. Étkezés közben vagy a *Vorzimmer*ben (ahova az udvar krémje tömörült) szigorúan csak „von historicis, rebus philosophicis, sonderlich geographischen Sachen” beszélget. Ha néha fel is olvas vagy (mint szokása) margójegyzetekkel lát el kurrens pamfleteket, az még nem bűn. Igaz, amikor a császár ráparancsolt, hogy vesse papírra egyik ilyen történeti fejtegetését, akkor engedelmeskedett, de abba már nem ment bele, hogy megírja a háború eddigi történetét, amire a császár szintén kérte, mert úgy nem lehet történelmet írni, hogy „die aktore und repräsentantes noch leben”. Isten éltesse Monok Istvánt!

Hivatkozott irodalom

BSB = Bayerische Staatsbibliothek, München

ALMÁSI 2013 – ALMÁSI Gábor, *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában* = *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor, Kees Teszeleszky, Bp., ELTE, 2013, 311–366.

ALMÁSI 2026 – ALMÁSI Gábor, *Propaganda at the beginning of the seventeenth century: Maximilian I of Bayern and the Altera Secretissima instructio (1626)* = *History of European Ideas*, 52(2026) [megjelenés előtt]. <http://dx.doi.org/10.1080/01916599.2026.2662872>.

³⁰ GOETZ (hrsg.), *Die Politik Maximilians I.*, II/2. kötet, 452.

³¹ *Uo.*, 445–447.

- BEHRINGER 1997 – BEHRINGER, Wolfgang, *Falken und Tauben, Zur Psychologie deutscher Politiker im 17. Jahrhundert = Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, ed. by Ronnie Po-Chia Hsia, Robert W. Scribner, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997, 219–261.
- BREYER 1812 – BREYER, Carl Wilhelm Friedrich, *Beiträge zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, München, Lindauer, 1812.
- DOLLINGER 1968 – DOLLINGER, Heinz, *Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern in den Jahren 1598–1618, Ein Beitrag zur Geschichte des Frühabsolutismus*, Göttingen, Vandenhoeck, 1968.
- DÜRRWÄCHTER 1904 – DÜRRWÄCHTER, Anton, *Christoph Gewold, Ein Beitrag zur Gelehrten-geschichte der Gegenreformation und zur Geschichte des Kampfes um die pfälzische Kur*, München, Herder, 1904.
- GOETZ (hrsg.), *Die Politik Maximilians I.*, 1918 – *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbundeten 1618–1651*, Band II/2, hrsg. von Walter Goetz, München, Oldenburg, 1918.
- HAMILTON 2006 – HAMILTON, Alastair, *The Copts and the West, 1439–1822, The European Discovery of the Egyptian Church*, Oxford, Oxford University Press, 2006. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199288779.001.0001>
- HORSCH 2017 – HORSCH, Leonard, *Die bibliothec gehört nit für Diener – Unordnung, Verbote und Personalwandel in der Bibliothek Maximilians I. von Bayern = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 125(2017), 340–361. <https://doi.org/10.7767/miog-2017-0206>
- KOSER 1874 – KOSER, Reinhold, *Der Kanzleienstreit, Ein Beitrag zur Quellenkunde der Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, Halle, Gesenius, 1874.
- MOLINO, ZEDELMAIER 2015 – MOLINO, Paola, ZEDELMAIER, Helmut, *Die Hofbibliotheken in Wien und München, Ein Vergleich = Hofbibliothek zu München unter den Herzögen Wilhelm V. und Maximilian I.*, hrsg. von Alois Schmid, München, C. H. Beck, 2015, 275–308.
- RITTER 1895 – RITTER, Moriz, *Untersuchungen über die pfälzische Politik am Ende des Jahres 1622 und zu Anfang des Jahres 1623 = Historische Zeitschrift*, 74(1895), 407–441.